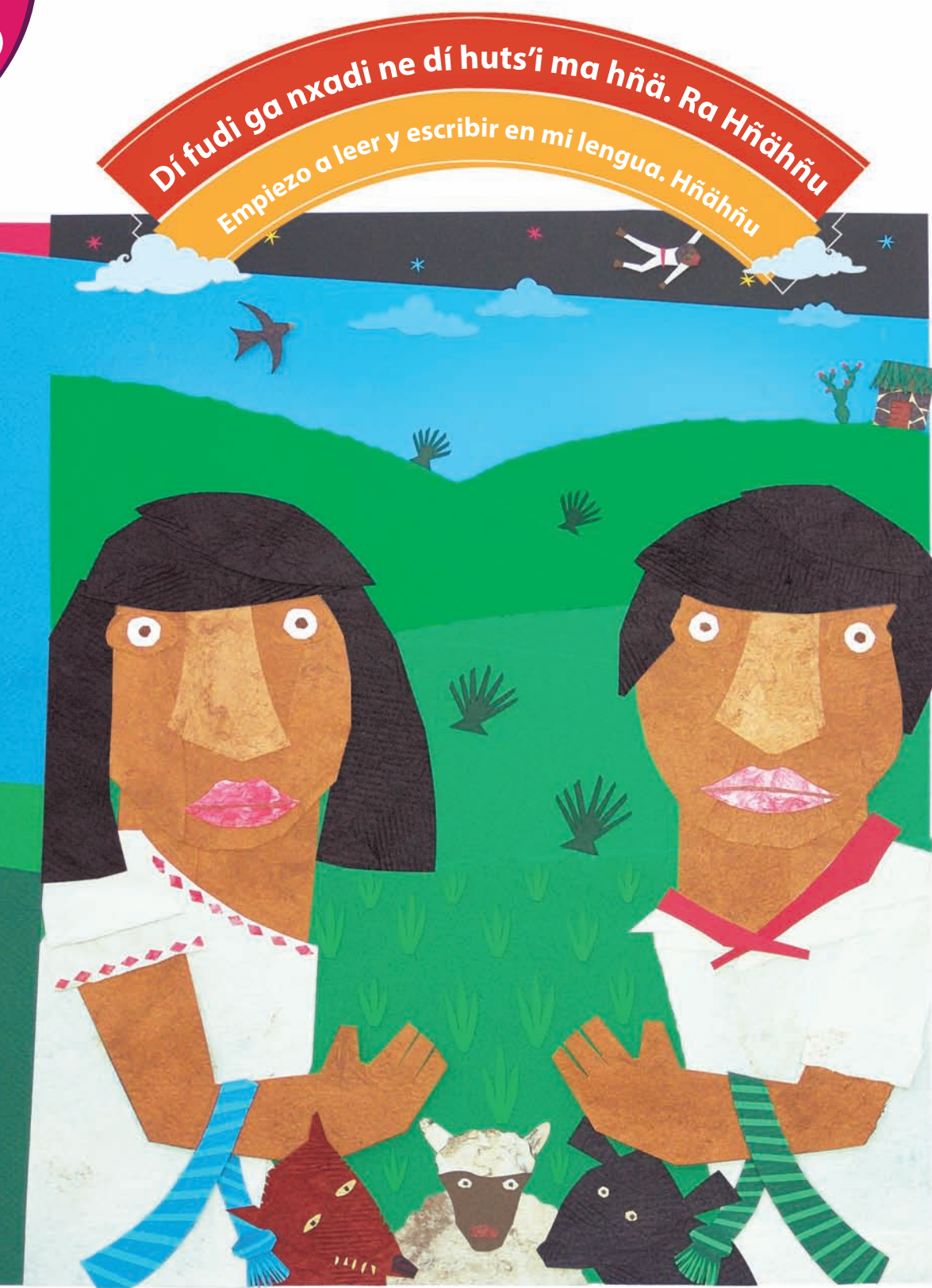

2ª Edición

El libro de lecturas es un material que te invita a conocer personas, lugares y culturas a través de cuentos, leyendas, narraciones o adivinanzas, con la intención de que descubras las cosas diferentes que puedes conocer sólo con el hecho de leer.

Nuna mfixhe'mi xa mahyoni pa gi pädi ndunthi ya jä'i, ya hnini ne ya m'ui, ngetho gi pädi ya 'bede, hmää ne ya chala, pa gi nxadi ndunthi dega te, ne gi tsa nehe.

T'unitho
DISTRIBUCIÓN GRATUITA

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega

Compiladores
Mauro Espinosa Bautista
José Alejandro Ángeles González
Evaristo Bernabé Chávez
Susana Hernández Luna
Ana Lilia Landaverde López

Colaboración
Jovita Sileverio Romero (Estado de México)
Emigdio Cruz Marcos (Estado de México)
Gumecindo Ortiz Pérez (Hidalgo)
Victorino Vicente Gómez Barranco (Hidalgo)

Asesoría y revisión técnico-pedagógica
Guillermina Duarte Hernández
Ewald F. Hekking Sloof

Coordinación gráfica
y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández
Jorge Alberto Nava Rodríguez
Ricardo Figueroa Cisneros

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Supervisión editorial
Marlik Mariaud Ricárdez

Revisión editorial
Jesús Eduardo García Castillo
José Agustín Escamilla Viveros
Eliseo Brena Becerril
Laura Sainz Olivares

Diseño
Adriana Peña Cervantes

Diagramación
Adriana Peña Cervantes
Mónica Montserrat Rivera Ochoa
Norma García Manzano

Diseño de portada
Isabel Gómez Guízar

Ilustración de portada
David Rojas Gutiérrez

Ilustración
Valeria Gallo López de Lara

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Hñähñu. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2010 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D. F., C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin la autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* Hñähñu. MIBES 1. Libro de lecturas:

Impreso en México

Ra nt' ui mfädi

Ra nt' udi

5

Ya zu'ue

6

Ra zi zänä

7

Ya do xa nzunda

8

Ra 'yo ne ra miñ'o

9

Te ga'tho ja ha ma nguu

10

Hanja bi thingi n'aa be

11

N'aa mixi ne n'aa nxuhiao

13

Ga'tho ua xaytho: Ma ra ñätho

15

Yá thuhu

Nuga di pe'tsi n'aa k'angi nthähi

16

Rá thuhu n'aa bätsi bi mbu

17

Ra ma'yo

18

Ya nkabohgi

19

N'aa ra 'yo rá thuhu g

20

Ra nzänä

21

Yá hoga feni

Hab <u>u</u> gi ma	22
N'aa rá chi mfeni ra hñähñu	23
N'aa rimpoji k'axt'í	24
Ja da goxthi ma nguu	25
Donza	26
Tagi tsi 'ye	27
Chala nfini hñähñu	28
Ko do <u>o</u> ni gi huts'í	29
Di ne ga nthäti	30
Ha 'b <u>u</u> gi ma, mexe	31
Ma zi 'bida	32

Ra nt'udi

'Bukua nuna 'befi ma da maxa'i gi padi ma n'a tui ra hñähñu.

Nuna 'befi di uta'i hanja di ot'i ma'ra ya 'yofo hñähñu mengu: Maxei, M'onda ne Njunthe.

Ma gi ntheui ya 'bede, ya thuhu ne ya hoga feni 'ra ba ñ'ehe dega hñähñu na ra xa nthoki hñämfo ne xa n'ats'i ga hñähñu.

Nuya nt'ot'i ma da maxa'i gi padi gi nxadi ma'ra ya nt'ot'i dega hñähñu.

Ñ'oui, di to'mi gi mpefi ko ehya ne xahmo da tsa gi nxadi nuya ya nt'ot'i di pehna'i njabu n'aa pa ngu n'aa pa 'ramats'u ga nxadihu dega hñähñu ne gi pahu hangu di jaju m'edi ma hñähu.

Maxei

Ya zu'ue

Nuna ra 'bet'o zu'ue mi tu goho yá ua ba tsi nuya me 'randi ra dehe ha nuua ha ra 'ra'yo h̄ai ge ra fani, xa ma ra nts'o made ra j̄ä'i made ra zu'ue gehnu ya bi 'yo ya hñähñu. Nuna ra zu'uen̄u himi ts̄a nda gu ya ñuhu gehnu mi f̄ats'í nda ntäte nuya ndogu ha ra h̄ai nthet'adehe.

Bi tho 'ra tsi pa ne bi zokua ma'ra ya zu'ue pa nda mpefi di nts'amhtho: nda uähi, nda gut'í ne nda ndu. 'Rayu ra boi, ra mozo, ne ra n'ondo.

Nuya zu'ue dega goho ua 'bedi zokua ha nuna xenih̄aiua ge nu'̄u dega nteni. Bi njanu hanja ya ñähñu 'bedi bi xixthe ha yá hñä ra mexjifani ra poni ne da eno ra met'í fani nar maa'yuga ra *jirafa* ne da ñenä xi maa rá'yuga ne ra ndo'fo ra *elefante* ne da 'ñenä xa däta rá xiji.

Agustín Escobar Ledesma
Propios y extraños. Relatos queretanos,
Ya mengu ne ya n'año. Ya hmää Maxei.
Traductor: Evaristo Bernabé Chávez.

Ra zi zänä

Ma zi xita mi ena, ꞑra zi zänä bi du! – da ꞑoni da handi; ha mahuani mrä zi t'uki, bi müdi ra 'bexui– da ambabi ma xita, – ꞑhanja gi ena ge ra zi nänä bi du, – epubie ena bi nezna? – Epubie bi 'ñena: nub'u da njabu da nt'uki da 'bexui; pe da thogi ra ya pa, da yopa nte ma'naki, da nt'uzna; ha nub'u da ndängi ga handihu ngu n'a ra nts'ant'i, ge ra hyazna. Nu'bu di nhazna ma ga hanthu toge n'a ra 'banjua, gi hyandi ja ra ya gu, ya ua di hneki n'a ra b'anjua.

Gilberto Moreno Claro
Autoría propia no publicado

Ya do xa nzunda

N'aki m'ü n'a dänxu mi pe'tsi 'ra ya do
ts'unganza xa mi geze yoxta to'o mi uti.
N'a pa bi ñ'uti ra mamt'ei ngea mi mui
get'ptho de ge'a num'ü mi ndude 'ra ya
r'öza dega harina pa ha ra y'öze
bojä manda ñhots'í ha pa thume.
–M'ükua 'ra ya do –bi ñ'engi ra
mamt'ei ga beni xa mädi ndunthi.
–Hää –bi dädi nä'ä dänxu
–¿Pa te da m'e'ü ?– bi ñ'oni ra däme
–Honda pa da nekagi xanzo –bi dädi
ra dänxu.
–¿Ne hinte da m'e ma n'a ?
–bi dädi ra to'o mi ñoui.
–Hin'ä –bi dädi ra dänxu –xa ñho –bi
mängi mamt'ei –; ma di ne
ra do ma mamt'ei ge hingi mädi y ma
Di ja medi nixi di ts'u da fekagi
Maga nehü nä'ä ma di jakagihü m'edi ha nä'ä
hina tega jafu'a honda pa ga gezehu.

Donaciano de Santiago González.

Ya 'bede xa mponi ñöhñö,

Cuentos traducidos en otomí,

Unidad de Servicios para la Educación Básica en el estado de Querétaro.

M'onda

Ra'yo ne ra miñ'o

N'aa pa ra miñ'o mi honi te da zi bi dini n'aa tsi ndo'yo, bi ñembi:

–Te gi pekua tsi ndo'yo, bi yani.

–Xatho, nzoya miñ'o, di yo'ua onka ma hmu bi gakuari; enä ya da nti'ta ya jingi tsotho ga fadi nu nguni; jange ya hingi maki.

–hingi pe'tsi ndumui, da ne da madi'i bi hoto'ä miñ'o, xo ga ma te ga ote'ui: nuna nxu'i gi ma ri ngu, pexo hingi, ähä: gi temi tamge'a ga tson'ga pa gi 'yode a xka juki n'a ñunde. Gi hyot'a ri jmu. Ñena gi tsagi, gi ma gi hekuari gi tengigi pa ga ra'i a ñunde: gi tsispi, gi uni, gi bomipu ha ro ñä a ri hmu ne gi hyandi hago di madi'i. Bi ja njapu a tsi ndo'yo, a ro pa ba epu bi ntheui mnagi a miñ'o.

–¿Jamu gi thogi tsi ndo'yo? – bi 'yani.

–Nuya ha maki ma ra ngu yu hmu. Di jamädi'i tsimiñ'o.

– Ndi xi'i hm'a. Digempu ga nk'ati'u'i.

Lucila Mondragón. *Relatos otomíes (ñfñi hñähñu)*,
Consejo Nacional para la Cultura y las Artes.

Dirección General de Culturas Populares, reimpresión 2002, p. 107.

Te ga'tho ja ha ma nguu

Ha ma ndo'mi ma; nguu xa thoki de ga xuta ne ja n'a de ga jado xa jo'mi ko ya lamina. Nu ha ma ndo'mi di 'buhe ma nänä, ma dada, ma nju ne yoho ya ts'untu ge ma huäda, di 'ratohe; ha ma nguu di pets'ihe: yoho ya mexa; n'aa pa di exä ma mohi pa ga ñuhñee; ha nu'a man'aa ra mexa mahyoni pa ga huts'ihe ya doni ya hñuni pa da nja ra ndo'mi ra ngo padu, pa santo.

Nu ha ra mexa tipu n'aa ra 'bethi habu t'ut'a ya hme; 'ne ja yoho ya ts'ee; nu n'aa ma hyoni pa dra 'ueke ra zi dehe, ha nu'a man'a ra tsee di thoxä ya juu; nehe ja ya mohi, ya nt'atsi, n'a ra xoni, ya 'bada (xäno) ma hotho nu'a gatho di pestee.

Hanja bi thingi n'aa be

Mustafá nda badi xa mi ja ndunthi ra bojä mä mengu Damasco mi pe'tsi n'atho ra t'ü mi ra thuhu Saíd mi üti ha da nja da m'ui xa ñho: Saíd mi ñ'emei n'a metsi xki kadi ndunthi ya biahe.

N'aa pa *Mustafá* ku Said mi pe'tsi te da ma Bagdad da nu ra m'efi.

–To'o da kuatmo ma bojä ga nubya xka poni yabú– bi montse no'o má– Ku ma mpädi bi ñ'ena ra t'ü –ge'a hinga be'a.

–Xa ñho Saíd –bi ñ'egi ra dada maga ota'i ma zu.

Bi umbabi ra t'ü n'a dāta kaho xa xanjot'í xa ñho pa da ts'okuabi ra mpädi, mba pen'gi Saíd bi nteni bi ma Bagdad.

Ra'yo ho nzänä ba pengi de Damasco xa pa tähä nthunthi ya bojä ku ra m'a. Nubya matsi t'ui– bi ñ'engi *Mustafá* –Ua n'u ri mpädi ha ua honki ma kaho.

Bi ma Síd ba hongí ra mpädi mba pengi xaki mi tu ra m'ui.

–Xka ja xa nkuë ma pädi – bi ñ'ena hinga ma bojä nä'ä da tsokui ge ya do.

Xikagi ma ts'í t'ui, ha bi nja bi bädi ri pädi ge ya do mi ho ma kaho – bi ñ'ani *Mustafá* pe'tsi te bi tehmí ñ'u ya njot'í ku nge'a ga xi'í gi hinga hoga jä'i.

Saíd bi n'tsom'í ra ñä dende gem'ü ote ra conseo rá dada.

Donaciano de Santiago González

Ya 'bede xa mponi ñöhñö,

Cuentos traducidos en otomí,

Unidad de Servicios para la Educación Básica en el estado de Querétaro.

Maxei

N'aa mixi ne n'aa nxuhiao

N'aa pa n'aa mixi bi nthehui n'aa nxuhiaho ha mboza bi zengua ku t'ek'ei

–Haxajä nxuhiaho te xka dee ku ri nzaki hanja xa ma ri m'a nuya pa xaka mhädi gatho. Nä'ä nxuhiaho xa di geze ata bi y'iuxi ra da mixi. Nixi mi pädi te da däti. M'efa bi xipabi.

–M'einte dexe mai xita mixi dumanthuhu nzi ñ'oi. Tema gi beni to'i pa gi y'on'gagi hanja xa ma ma m'a.

Tema xka pädi nu'i hangu ya nfädi gi pädi. Nuga hindi pädi nthunthi ya nfädi hontse n'atho bi da mixi.

¿Da ts'ó da fädi tengü?

Gi num'ó tsu nxuhiaho num'u da dengagi ya y'ó ga engi n'a zogi ga poxi ha n'a za pa ga poho ma nzaki de ya nthogi.

–¿Ne honda'ä? – bi ñena nda nxuhiaho – Nuga da xahnate de ya nfädi ne ata pongagi ya nfädi xa juékate'i m'einte mixi. Ua ehe ga me pa ga uta'i hanja gi k'a ya ñ'oho y ya y'ó. Nä'ä ora a' bi neki n'a hiozu'e di ntehui go'ho ya dāta y'ó. Nä'ä mixi himbi m'e ora bi boxi ha n'a za bi ñ'äni ha ra paxi m'einte nxuhiaho nixi pädi teme da mefi ata di y'omat'i mi ts'u nä'ä ya dāta 'yo.

Nä'ä ora a' mixi mi embabi. Ñ'udi bia nä'ä ri nfädi nxuhiaho xa gi ngund'ä pa gi poho ri nzaki ya nä'ä ora a' n'a di ge'u n'u ya y'ó xki gumpabi ha ra y'ogu ts'i nxuhiaho bi zoho nda hiozu'e bi ñ'exi ya y'ó m'einte nxuhiaho bi m'edi ra nzaki ha tuhni hinga ma hyetho.

Mi ma nda hiozu'e ku ya y'ó bi gäi de ha za nda mixi bi ma ba nu nda nxuhiaho xki du bi xipabi: Nxuhiaho ra ndunthi ri fädi himbi poho ri nzaki. M'uxka pädi honse n'atho n'at'a ku ma meti hixka m'e ri nzaki n'itho.

Donaciano de Santiago González

Ya 'bede xa mponi ñöhñö,

Cuentos traducidos en otomí,

Unidad de Servicios para la Educación Básica en el estado de Querétaro.

Ma ra ñatho

Ga'tho ua xaytho: Ma ra ñatho

Ra ñähki, ge bui n'a oki nupu ha huahi ra thuhu "yu yet'i fani", ge ja bupu gentho'a di mapu ha tula. Ge nupu ha oki, hindi pago pexo gatho yu jä'i ñahki ge nupu, ha oki 'bui ma ra nguu domi, munts'i k'axti dämi ne zotho do thqi.

Da tets'e da yot'e made mpa, gatho ra nde gatho ra nxui. Bu da zoni da ñut'i nunga 'bui ra mbo handi a dämi bui da zu rangu mpähä nu'ä handi ma ra nguu jamu ra ho nu dämi. Fudi da ñuts'i yu ra buxa ndexjo, pahni, gatho tebe mi pet'si. Pexo jamu i, hingi tsotho da duts'i gatho, moske da duts'i na 'roza, buxa nu'ä zo pets'i; nubu ya da ñuxi ra buxa ne tebe xhma nduts'i. da uni nxint'i, xa da boni ya higi handi a goxthi, nubu da negi n'a jä'itho ne xifi "gi tuts'i ga'tho ua xatho" yu jä'i ningi tsotho da dutsi gatho ge tsu'a , ja'itho bi negi. Fudi da gukä dämi xhma kja, bu xti bät'i pa da boni, a ja'itho mi xatho.

Negi ra goxthi, ma ra nguu jä'i xa ma njapu ma ena ge butho a domi hinto xa guki. Njapu ma'u'a, nugi "honse di xi'ithohu", nunga togo ne da ma ha pädi tebe 'bui.

Américo Villareal Guerra. *Cuadernos de literatura popular tamaulipeca*, Instituto Tamaulipeco, p. 47. Traductor: Emigdio Cruz Marcos.

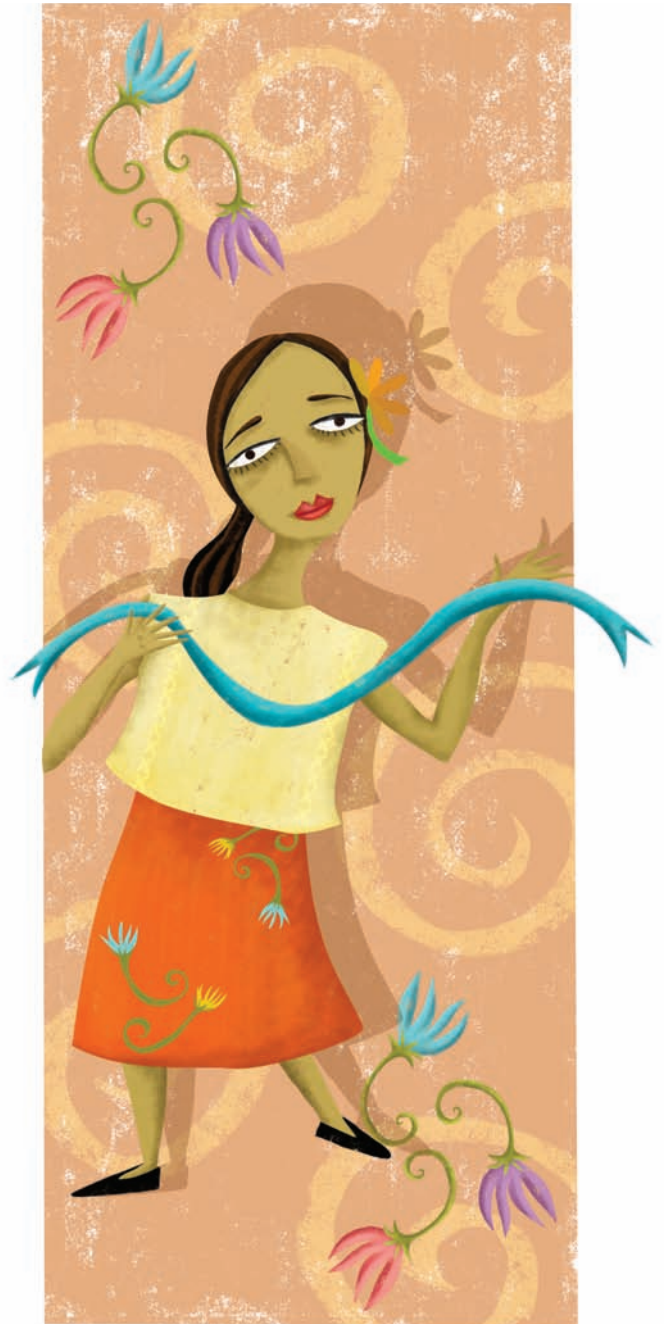
Nuga di pe'tsi n'aa k'angi nthähi

Nuga di pe'tsi n'aa k'angi nthähi
ga'tho ts'uki datu.
Ma me bi dämigigi
Nupu ha denda.

Nuga di pe'tsi n'aa t'axi doni
gatho bupu n'a toho ne ha bathä
Ma tá bi do'ki
a mi pa ha ra bathä.

Ra dehe bi ts'oni
Ra doni ne ra nthähi.
Nuga di toki nu doni
Nu doni bathä.

José Luis Hidalgo
Libro de lecturas, nuevas técnicas educativas,
Traductor: Marcos Emigdio Cruz, México, 1984, p. 127

Maxei

Rá thuhu n'aa bätši bi mbu

Nunu bätši bi ähä nubya,
 ¡Xi teme t'i nubya 'ui!
 ¿Teme di 'ui? bi 'ui ge di mbu.
 ¡Xa ñho mbu di 'ui!
 Xoki ri 'ye, di nuot'i
 Uande n'a ts'intš'u da ma di mbu...
 ¿Teme di 'ui? ge hinga n'aa t'i.
 ¡Xa entho di 'ui ge mbu!
 Nä'ä ha nzudi in di moni.
 Pege thede di 'uithä.
 ¿Teme di 'ui? Ge mbu, mbu.
 ¡Xa ñho mbu di 'ui!

Huse Baxt'ia Tayon.

Juan de Santiago Gudiño
 Curso de lecto-escritura. Zona 201,
 Tolimán, Querétaro, USEBEQ, diciembre de 2006.

Njunthe

Ra ma'yo

Mi nt'ode ha ra mbonhi
n'aa ra ma'yo mi zoni
ngetho bi 'be ya 'yo;
mi nt'ode ha ra mbonhi
Ha ra he'mi embabi
n'a ra ma'yo mi zoni
ge nts'edi madi.
ngetho bi 'be ya 'yo.
ha ra he'mi embabi
ge nts'edi madi
Bi b'edi ngetho bi ñäui
n'aa ra metsi.

Bi 'bedi ngetho bi ñäui
n'a ra metsi.
Mi nt'ode ha ra mbonhi
n'aa ra ma'yo mi zoni
Bi zombabi ra nänä
ngetho bi 'be ya yo.
ne bi umba ra ya mpami
mi nt'ode ha ra mbonhi
nu ra metsi bi ma.
n'aa ra ma'yo mi zoni.

Bi zombabi ra nänä
ngetho bi 'be ya 'yo.
ne bi umba ra ya mpami
nu ra metsi bi ma.

Bi johya ngetho bi ma
ha hinte bi sipi.
Bi johya ngetho bi ma
ha hinte bi sipi.

N'aa ra domitsu bi nhyats'í
bi nhñätsua n'a ra he'mi
bi mentua ra metsi.
N'a ra domitsu bi nhyats'í
bi nhñätsua n'a ra he'mi
bi mentua ra metsi.

Hingi fädo to'o bi hoki.

Gilberto Moreno Claro
Autoría propia no publicado.

M'onda

Ya nkabohqi

Habu di ma
 Ngut'a ne nzobi
 ra nkabohqi
 Ge digengua da ma.
 ¡O! ha ra hitsi
 ua k'atiki gi ndumui
 gi ntsu hinto da motsi.
 Ge bi hanti ankha ga ma.
 Nuua ha ma tiña
 Da doti ra bäfi
 Habu ra zotho
 Da thogi ra ngo mpa.
 Nihi nugo di 'bui
 Ha nu hñini xo 'bedi.
 ¡O! ja hitsi
 hingi tso ga nzäni
 nuua ha ma tiña
 da doti ra bäfi
 habu ra zotho
 da thogi rango mpa.
 Nihi nuga di 'bui
 Ha nu jñini xo 'bedi
 ¡O! hitsi
 i hingi tso ga nzäni.

Jovita Silverio Romero

Maxei

N'aa ra 'yo rá thuhu a

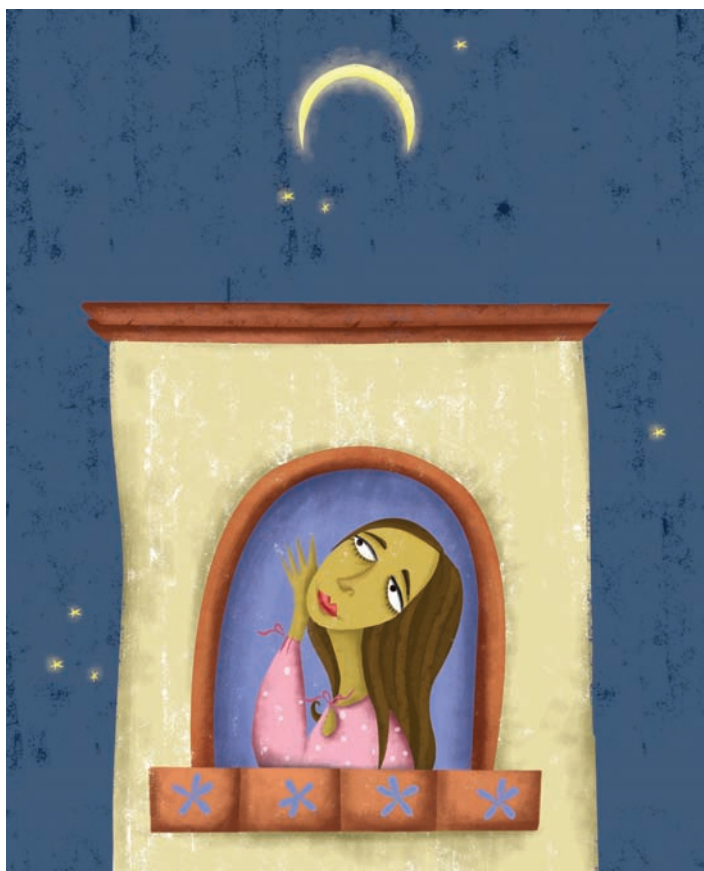
N'aa ra 'yo ja yoho yá gu, yoho ya da, yoho ra ua, yoho rá 'ye, pe'tsi
rá xiñu ko n'a ra ne, tu rá poho xa xamaa, tu yá ts'ii ha ho ya a ha rá
ndo'yo xa ti npuki.

Na ra 'yo xar kue di su ya deti n'är oni har t'äxi, ya koli di su ngu pa
hinda mpe ya jä'i.

Cristina Carbajal de Santiago
Curso de lecto-escritura, Zona 201,
Tolimán, Querétaro, USEBEQ, diciembre de 2006.

Ra nzänä

Goho ya xeni te.
 Nzänä, tsi nzänä,
 da nu'a'i mañhä mahets'i.
 Nzänä, tsi nzänä,
 da nu'a'i ha dätä ndä junthe.
 Nzänä, tsi nzänä,
 ma ga toñ'a'i.

Cristina Carbajal de Santiago
 Curso de lecto-escritura. Zona 201,
 Tolimán, Querétaro, USEBEQ, diciembre de 2006.

Habu gi ma

M'onda
¿Habu gi ma?
ga ma a tai
¿To gi yo'ui?
di yäse
¿Hanja gi pädi?
Da yo'ui.

Clásicos de la literatura
Literatura de lenguas de Oaxaca, p. 614.

N'aa rá chi mfeni ra hñähñu

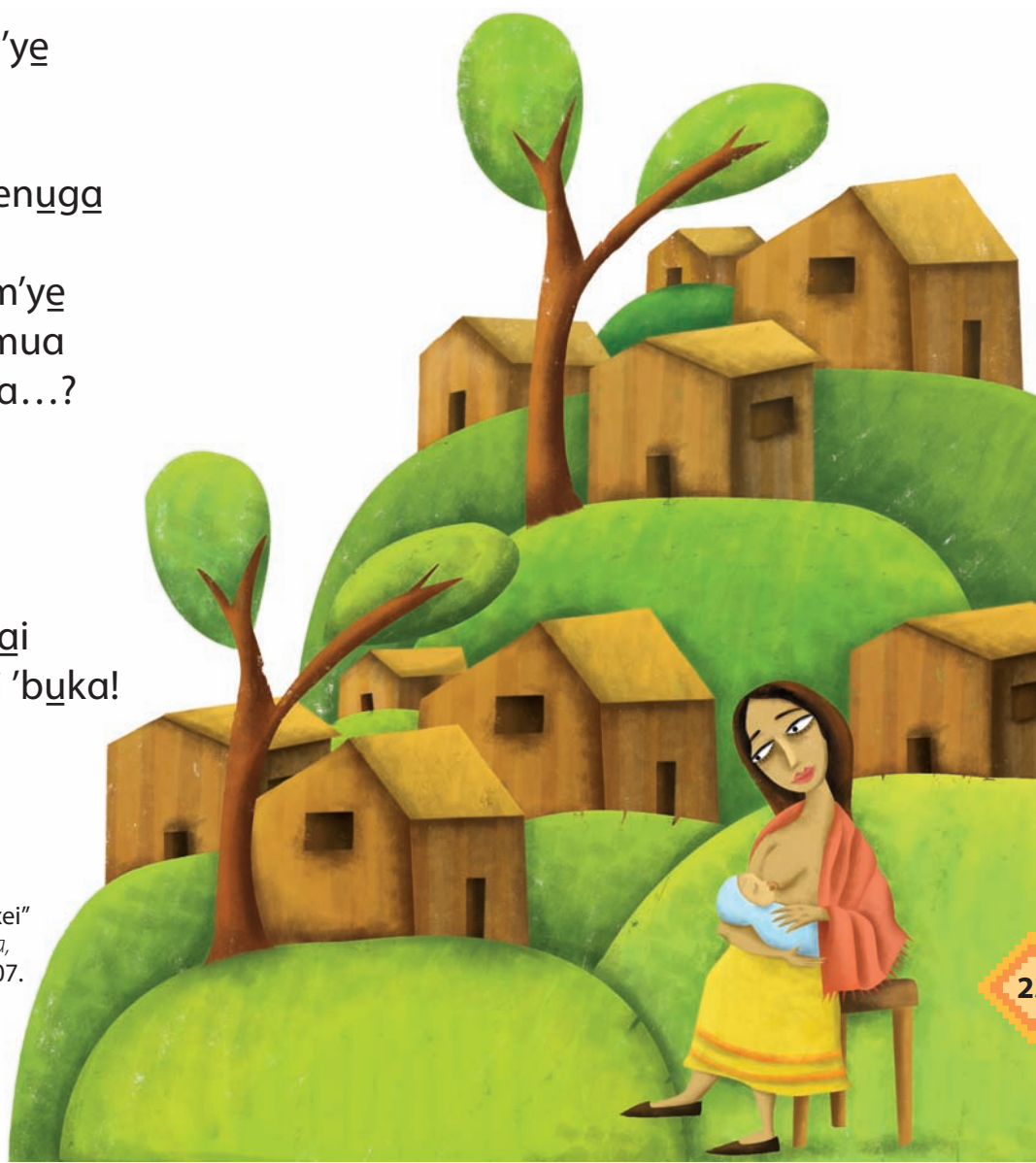
¡Xi na nzatho rá paña!
 Di handuga mhnini
 Di handuga mjä'i
 Nixt'i ya meti jar t'ohö ne...
 Di oka mnänä zokuga ar hñähñu

¿Ya ga tsä?
 ¿Temu gi ne?
 Ar 'ba ua ma 'ye
 ¿Ter m'e'ä?

Di duka di thenuga
 Ne...
 Di handuga m'ye
 Di handuga mua
 Ha'bu di 'yoga...?
 ¡AA!
 Ja m'beza
 Nu ja ra hai

Ja mguu ñähai
 ¡ja di juaka di 'buka!
 ¿mäs hää?

Escuela "Ya bötsi Maxei"
 Curso de lecto - escritura,
 USEBEQ, mayo de 2007.

Maxei

N'aa rimpoji k'axt'í

Gi pē'tsi ri mpoji k'axt'í
ra ya pa dega deju
ra ya pa di zoetho
Ne ra pa inteja ya nyot'í.
Pe ge di māti a di ʉts'a n'ehē.

Cristina Carbajal de Santiago
Curso de lecto-escritura. Zona 201,
Tolimán, Querétaro, USEBEQ.
diciembre de 2006.

Maxei

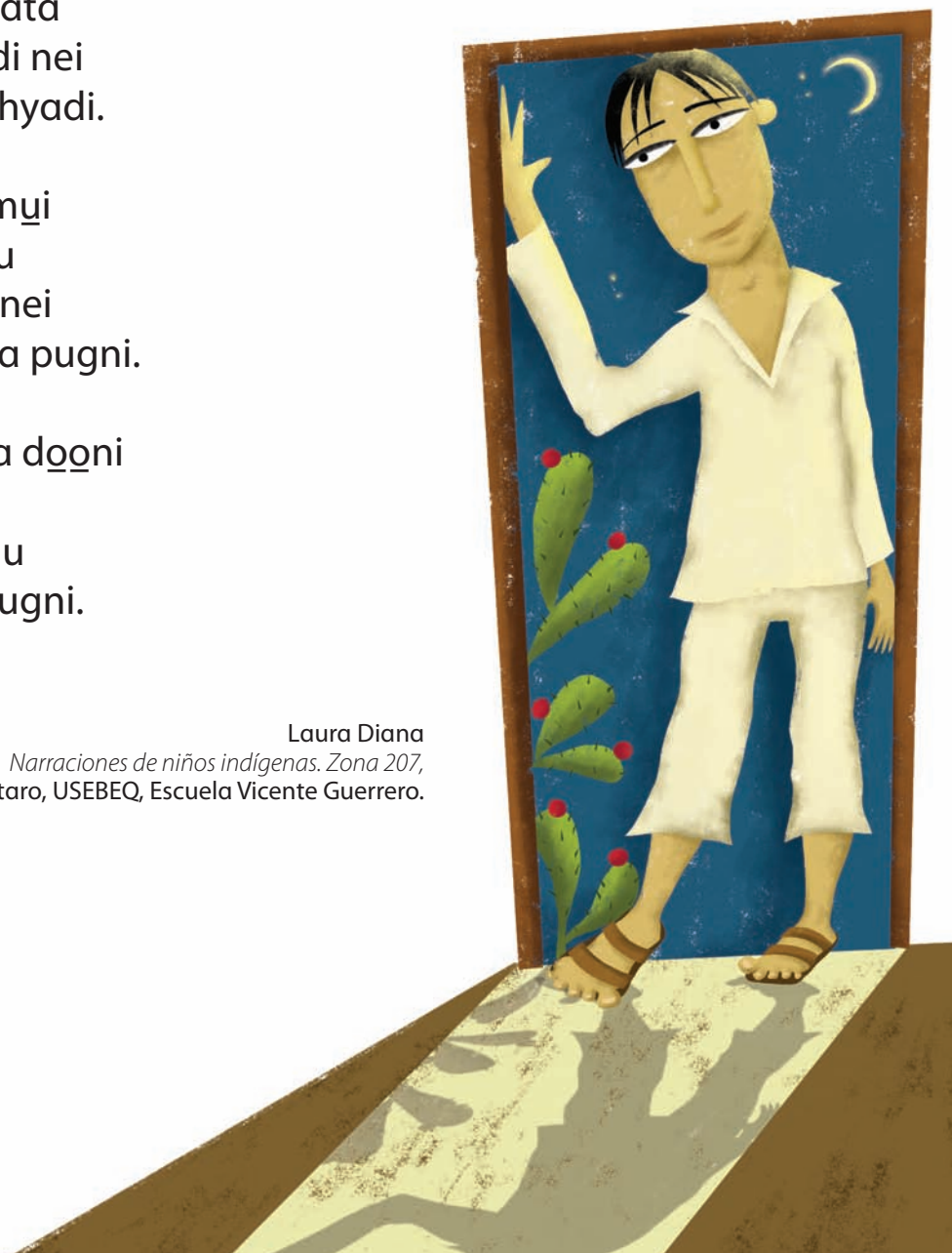
Ja da goxthi ma nguu

Ja da goxthi ma nguu
m̄i n'aa m̄i xätä
yo gi pumi ge di nei
uante da ñot'i hyadi.

Ja ya mini da m̄i
ja ya mini da tu
di nei porke di nei
ne hinga ma ga pugni.

Ñuki da jaki n'a d̄oñi
ñuki bi du
ñuki da ot'i ri du
ne nunka da pugni.

Laura Diana
Narraciones de niños indígenas. Zona 207,
Tolimán, Querétaro, USEBEQ, Escuela Vicente Guerrero.

Njunthe

Donza

Di 'bukaua
di 'yogaua
zi mäka nzunda
zi dada Ajuä
da maxkagi.

Ga totani
ga toaua
ha ya zi xtä
n'a ra zi 'behñä
ga totuabi.

Ga totani
ga totaua
nu ya zi donza
nu ha ya t'ahí
da ndoni'ü.

Ri xudi xa
ne ndamäni
nuna ma thuhu
ha ra ximhai
da nt'odetho.

Sta ndoni'ü
ga ndudriga
nu ya zi donza
n'a ra zi 'behñä
ga pentuabi.

Ri xudi xa
ne ndamani
nuna ma thuhu
ha ra ximhai
da nt'odetho.

Gilberto Moreno Claro
Autoría propia no publicado.

Maxei

Tagi tsi 'ye

Tagi tsi 'ye
 di juei
 ne di jexto
 ya gui
 di mbot'i
 ya tui tagi
 xa mhetho
 njante di ode
 no tsi njohni
 nä'ä ra nxi
 nä'ä ya tsi 'ronti
 ge nä'ä hai hai
 ya tui diuni
 na'mu di mhetho dui.

María Alicia de Santiago Sánchez
 Curso de lecto-escritura. Zona 201,
 Tolimán, Querétaro, USEBEQ, diciembre de 2006.

Chala nfini hñähñu

Hyiadi ko nxuni
Pongi ri tsi nguu
Xi'ri tsi gospi

Da do'mi 'na tsi hi'mu
Xi zo'ri tsi lengu hyadi

thede ya huähi
Nuya 'ra'ye xi ma

K'a'ti ra bätsi nxuni
kuti pi e poni ha ra tsi goxthi
ra 'bejuni.

Heredio Rafael Ramírez
Cultura popular y actualidad indígena,
Revista Instituto Mexiquense de la Cultura,
verano de 2000, p. 66.

Ko dooni gi huts'i

Ko dooni gi huts'i
Da rahki ma nzahki...
Ko xumi gi hoki
Nu nzahki nu gi ume...

Digempu gi ho
ra damixi ne ra nxuni
ga buhe ha ra hmunts'i
a ri nfits'i he'mi.

Thuki a te ga yote:
juada, ahte,
Hmunts'i jä'i
No'ä ra nja...

Antonio Salgado Herrera
Flor de Leyendas Aztecas,
Costa amic editoriales 35,
Traductor: Emigdio Cruz Marcos,
México, febrero de 2002.

Di ne ga nthäti

Ko 'ña Ajuä
di ne ga nthäti
ay, ay, ay, ay.

Ha hindi tsudi n'aa ra hmate
da thogi nu'a da thogi
ay, ay, ay, ay.

Ko n'aa ra nxutsi
ko n'aa ra t'ixke
nugi ga nthäti.
Ma dra g_uni
ma dra mamhe
ma di n'a ra 'men'anjua.

Nu'a ga di ne ga nthäti
ts_ontho, ts_ontho.

Gilberto Moreno Claro
Autoría propia no publicado.

Ha 'bu gi ma, mexe

¿Ha gi ma, mexe?
 Ga ma nuthopu,
 ¿Habu nupu?
 Ga ma hä n'a b*ä*fi di
 tsunts'u.

¿Te gi hahpi ka b*ä*fi?
 Pa go ja jangu n'a tsi b*et*se.
 ¿Te gi japi ka tsi b*et*se?
 Pa da gati ko ra pahni ne da
 ra uti ra nxutsi.

¿Habu gi ma, mexe?
 Ga ma kaha tsi nthähi.
 ¿Te gi japi ka tsi nthähi?
 ga ueti ra pahni
 uedi ka ya nxutsi.

Clásicos de la literatura mexicana. p. 624.
 Traductor: Jovita Silverio Romero.

Njunthe

Ma zi 'bida

Ko ma zi paha,
ko ma zi paha,
ma ga fudi ga mpefi
ga mpefi ga
ga mpefi ga
te ra 'ñentho ga mpefi.

Nu'a ri xudi
nu'a ri xudi
ma ga pot'a ya dethä
nu ya dethä
nu ya dethä
ri xudi ga pot'a'u

Nu nda mäni
nu nda mäni
ya dethä ga xofoga

ga xofoga
ga xofoga
nzantho, nzantho ma ga ha

Ko ma 'bida
ga ntuhuga
nu ra zi hyadi
ra zi hyaznä
di sugagi.

Ko ma 'bida
ga ntuhuga
nu ra zi hyadi
ra zi hyazna
di zugagi.